

Lensbesidderen som amtmand

af Hans Chr. Johansen

Amtmands- og amtsforvalterfunktionen var i enevældens tid et brændpunkt i den danske lokaladministration, som det f.eks. kan ses af en kancelliskrivelse af 7. marts 1829, hvori det hedder: »Amtmændene har den overordnede centralbestyrelse af alle i deres amt forefaldende civile anliggender, der i sidste instans henhører under de forskellige kollegiers resort«.

På grund af det store antal sager med meget forskelligt indhold, der passerede gennem amtmandsembederne, har det imidlertid været vanskeligt at bruge amtsarkiverne i specialstudier, og det er derfor naturligt, at der i forbindelse med det humanistiske forskningsråds projekt med titlen »Den danske lokaladministrations udvikling i perioden fra 1660 til 1848« er blevet gjort forsøg på at få skabt større klarhed omkring, hvorledes amtmænd – og amtsforvaltere – fungerede.

Den foreliggende afhandling behandler den del af denne administration, der udførtes af grever og baroner i medfør af to artikler i de såkaldte privilegier for grever og friherrer fra 1671, der bestemte, at ingen amtmænd eller amtsskrivere herefter skulle befatte sig med grevers og baroners gods, men at ejerne fremtidig kunne korrespondere direkte med kollegierne i København uden om de kongeligt udnævnte amtmænd og amtsforvaltere.

Der oprettedes i alt 32 len i Danmark i enevældens tid, og af disse lå de 11 i det fynsk-langelandske område, hvor omkring 25% af alt hartkorn var underlagt len. Det har således været en væsentlig del af befolkningen, der har været underkastet denne form for amtmands- og amtsforvalterstyre, og det forhold viser berettigelsen i at gøre lensbesidderens virke som offentlig administrator til genstand for et selvstændigt studium.

Metoder og kilder

For at nå frem til et materiale af passende omfang er udvalgt de bevarede kilder, der omhandler de fynsk-langelandske len. Da disse len er af vidt forskellig størrelse og er oprettet på meget forskellige tidspunkter, skulle

der i princippet ved en sådan fremgangsmåde være sikret en rimelig god repræsentativitet, som ydermere er søgt forbedret ved at gennemgå supplerende materiale fra otte ikke-fynske len.

Det er dog et spørgsmål, om den tilsyneladende opdeling på materiale fra mange len er slået igennem i praksis. Fremstillingen er i ret høj grad blevet styret af, om der er bevaret kildemateriale fra de enkelte len, og da det er tilfældet i meget forskelligt omfang fra len til len, er resultatet blevet, at langt de fleste eksempler er hentet fra de store len – grevskaberne Langeland og Wedellsborg – mens de mindre len kun vejer meget lidt i fremstillingen eller næsten kun er omtalt i forbindelse med et enkelt sagsområde – f.eks. omhandler de fleste Holstenshus-eksempler skatteforhold, mens Brahesminde-eksemplerne især behandler forligelsesvæsenet. Man får derfor først og fremmest kendskab til, hvorledes en storgodsbesidder teede sig som amtmand og amtsforvalter, og da det går som en undertone gennem afhandlingen, at i hvert fald greven på Langeland tiltog sig en selvstændighed, som næppe var typisk for de mindre len, betyder den stærke kildestyring, at det formodentlig er et noget skævt billede, der kommer frem. Medvirkende hertil er det også, at der stort set kun er anvendt kilder fra lensarkiverne. Var der i højere grad set på administrationen, således som den fremgår af kollegiearkiverne, ville det bevarede materiale have fordelt sig mere repræsentativt mellem store og små len.

Et andet metodisk problem opstår i sammenligningen med den kongelige amtmands virkemåde. Her er doktoranden i nogen grad undskyldt, da det inden for rammerne af det ovennævnte større forskningsprojekt var meningen, at der skulle have været udarbejdet en afhandling også om den kongelige amtmands virke. Denne analyse ville, hvis den var blevet færdiggjort, have været en velegnet referenceramme for den foreliggende afhandling, men da det ikke har været tilfældet, er i stedet valgt en sammenligning med et relativt let tilgængeligt materiale, nemlig en korrespondance mellem P.C. Stemmann og F.J. Kaas fra 1815 om amtmandsfunktionerne. I betragtning af, at det ellers er en stor fortjeneste ved behandlingen af lenenes administration, at den i så høj grad undersøger, hvordan forvaltningen fungerede i praksis, er den nævnte mere teoretisk prægede korrespondance næppe det bedste modstykke, og 1815 er næppe heller noget karakteristisk år for enevældsperioden som helhed. I stedet havde det formentlig været mere formålstjenligt at udtage nogle stikprøver fra et kongeligt amtsarkivs korrespondance for at finde frem til, om der var karakteristiske forskelle mellem de kongelige amtmænds og lensbesiddernes måde at varetage embedet på. En gennemgang af Assens

amts arkiv omkring midten af det 18. århundrede, som er foretaget i forbindelse med udarbejdelsen af oppositionen, viser imidlertid til beroligelse for doktoranden, at de typer af sager, der da var karakteristiske for den kongelige amtmand, er politisager (drabssager, alimentationssager, problemer med arrestanter, overtrædelser af næringslovgivningen etc.) og skattesager (restancer og udpantningsforretninger) samt skifteforvaltningen. Det vil sige, at det er de samme områder, som er udvalgt til særbehandling i den foreliggende afhandling, bortset fra forligelsesvæsenet, som endnu ikke var indført midt i det 18. århundrede.

Et tredje metodisk problem vedrører lovgrundlaget for lensbesidderens virke som amtmænd og amtsforvaltere. Udgangspunktet er som nævnt privilegierne fra 1671, men da de også indeholder en bestemmelse om, at kongen til enhver tid kan ændre privilegierne »efter tidens og omstændighedernes lejlighed... ligesom os selv godt og rådeligt synes«, måtte det være naturligt at undersøge, om de patenter, der udstedtes ved det enkelte lens oprettelse, skiftede karakter i løbet af perioden, og om allerede udstedte patenter blev ændret. Kun kendskabet til disse forhold gør det muligt at vurdere, hvornår den enkelte lensbesidder overtrådte sin kompetence på enkeltområder eller eventuelt ikke fuldt ud udnyttede de muligheder, der var tilstået ham. Ved afhandlingens gennemgang af de enkelte forvaltningsområder er der kun taget udgangspunkt i den generelle kompetence og ikke i en gennemgang af de enkelte oprettelsespatenter, et forhold, der navnlig har betydning for gennemgangen af skatteadministrationen, hvor det viser sig, at der var væsentlige forskelle mellem tidligt og sent tilkomne lens privilegier.

Skifteforvaltningen

Afhandlingen har i kapitel 4 sat sig som mål at finde frem til, hvilke typer af skifter lensbesidderen tog vare på i sin egenskab af amtmand, men da lensbesidderen tillige var skifteforvalter i egenskab af at være godsejer, bliver opgaven at finde skellet mellem, hvilke opgaver der tilhører den almindelige godsejerskiftejurisdiktion, og hvilke der udføres som amtmand.

Lovgivningen på dette område er ikke særligt klar, navnlig ikke forud for 1793. Udgangspunktet er Danske Lov 5-2-90, der siger, at det på landet er kongens amtmand eller husbonden, der skal forestå skifter. Da denne bestemmelse ikke giver nogen løsning på problemet, er der i afhandlingen foretaget en gennemgang af generalprokurør Stampes for-

tolkninger, hvor det afgørende er, at hvor der foreligger et husbonde/tjener-forhold, kan godsejeren foretage skiftet. Navnlig to udtalelser af Stampe fra 1758 og 1766 er centrale:

I den første hedder det: »Dersom en husbonde alene som husbonde må forrette skifter, så er det klart, at det ikke tilkommer ham at forrette andre skifter end efter de personer, hvis husbonde han har været, og som har været hans bønder og tjenere, som har fæstet hus eller gård på hans gods og derved er forbundne til at være ham hørige og lydige, såvelsom deres hustruer, børn og tjenestefolk, hvilke alle følger husfaderens forum; thi i henseende til disse personer og ikke andre kan han kaldes husbonde«.

I den anden: Godsejeren skal ikke holde skifte »efter selvejere eller andre, som måtte have lejet værelser og tinget sig i kost hos en af deres fæstebønder, siden de med sådanne ikke står i nogen forbindelse og i henseende til dem ikke kunne anses som husbonde«.

På grundlag af disse udtalelser opstilles i afhandlingen en oversigt over hvilke kategorier af skifter, der kan henregnes til de to nævnte skiftejurisdiktioner, men det er kun muligt ved hjælp af en empirisk undersøgelse at få fastslået, om denne oversigt er udtømmende, når den skal anvendes på de danske landbosamfund i det 18. århundrede.

En sådan empirisk undersøgelse er foretaget på grundlag af de af Landsarkivet for Fyn udarbejdede registre til skifteprotokollerne fra en række fynske godser og len. Doktoranden gør selv opmærksom på, at disse registre giver et skævt billede ved en ren optælling af navne i registre, og de procentfordelinger, der er gengivet i afhandlingen, kan derfor ikke anvendes til at sige noget om, i hvilket omfang der forekom »uhjemlet skifteforvaltning«, men kun om dette overhovedet skete, og det er endda kun tilfældet, hvis den opdeling på kategorier, der er foretaget i tabellerne, er tilstrækkelig oplysende til at fastslå de afdødes indplacering i husbonde/tjenerforholdet.

Det fremgår af tabellerne, at de »tvivlsomme« kategorier, der henregnes til uhjemlede godsejerskifter, især er at finde i grupperne aftægtsfolk, indsiddere og almisselemmer, og for at få noget mere at vide om, hvad det er for personer, der gemmer sig bag disse betegnelser, er til brug for oppositionen foretaget en gennemgang af skifterne for disse personer fra godset Hvedholm for årene 1750-92. Personerne er dels fundet i skifteregistre, dels er der ved hjælp af selve skifteprotokollerne, kirkebøger, folketællinger, fæsteprotokoller mm. søgt optillet en minibiografi for de pågældende.

Det viser sig nu, at gruppen af aftægtsfolk og indsiddere i meget stort

omfang består af tidligere fæstere under Hvedholm, som bor hos et familiemedlem, der har overtaget den pågældende ejendom i fæste, og at det er godset, der har sikret de pågældende deres bolig. Det hedder nemlig i fæstekontrakterne, at den nye fæster ikke må »noget deraf til nogen bortleje under hvad navn det have kan«, og såfremt den nye fæster dør, sikrer godset sig, at den næste fæster stadig respekterer en indsider- eller aftægtskontrakt med den gamle fæsters forældre, f.eks. af formen: »NN og kone nyder i aftægt af gården hvert års mortensdag efter JL's (den afdøde fæster) fæstebevis' indhold, så længe begge lever, en tønde rug..... og fri husværelse med kålplet«. Godsejerens intervention forekommer i et sådant tilfælde så direkte, at den kan siges at falde inden for det første af de ovenstående Stampe-citater, således at det vil være forkert at tale om et »uhjemlet skifte«.

For almissemodtagernes vedkommende viser det sig, at flertallet af disse skifter falder sent i perioden, dvs. efter den fynske fattigreform af 5. oktober 1771, hvori det hedder: »Skal ethvert gods herefter forsyne alle de fattige og almisselemmer, som dertil rettelig henhører, uden at samme må komme andre godser til byrde«. Der pålægges altså godset en særlig forpligtelse over for de fattige, og man kan også af selve skifteprotokollerne for Hvedholm se, at godsejeren eller hans repræsentant i disse boer kommer for »fattigkassen«, der har ret til den afdødes efterladenskaber. Der er altså også her tale om et afhængighedsforhold til godset, der kan gøre godsejeren berettiget til at varetage skiftejurisdiktionen.

Man må derfor konkludere, at i hvert fald før 1793 vil det være meget vanskeligt uden en meget nøje gennemgang af forholdene for de personer, der blev skiftet efter, at se, om en lensbesidder optræder som skifteforvalter i egenskab af jorddrot eller i egenskab af amtmand, og dermed også om der forekom uhjemlet skifteforvaltning på godser og len. Lettest vil en bedømmelse være, hvor lensbesidderne selv foretog en afgrænsning ved at føre et dobbelt sæt skifteprotokoller, et for godset og et for lenet, men det er sjældent tilfældet.

Efter 1793 bliver retstilstanden noget klarere, fordi herredsfogederne efterhånden indtræder som skifteforvaltere, men at afgrænsningsproblemerne ikke var løst, kan ses af et kancellipromemoria fra 1796 til amtmanden i Kalundborg, der havde forespurgt om arbejdsfordelingen mellem jorddrotlig og kongelig skiftejurisdiktion over for inderster. Det hedder heri: »Man kan lade dette blive en sag mellem den kongelige skifteforvalter og bemeldte jorddroter, så længe alle vedkommende dermed er tilfreds«. Det vil sige, at man kunne indrette sig, som man kunne blive enige om, og det er vel meget sandsynligt, at man forud for 1793 sjældent

kunne forvente, at en amtmand eller hans repræsentant ville tage ud på en længere rejse for at konstatere, at et bo var insolvent, så der ikke kunne blive et salær til skifteforvalteren, så meget mere som PMet fra 1796 bekræftede, at amtmanden ikke havde nogen hjemmel til at beregne sig rejseomkostninger i forbindelse med skiftebehandling.

Skatteforvaltningen

I kapitel 5 står lensbesidderens funktion som amtsforvalter i centrum. Ifølge privilegierne fra 1671 kunne lensbesidderne gå uden om de lokale amtsforvaltere og indsende regnskaber og indbetale skatter direkte til rentekammeret. Det fremgår af afhandlingen, at ikke alle lensbesiddere benyttede sig af denne fremgangsmåde, men betalte i hvert fald en del af skatterne til de lokale kongelige amtstuer, men der savnes en generel oversigt over, hvad der var almindeligt. En sådan kan fås af amtstuearkiverne, der for det fynsk-langelske områdes vedkommende viser, at det i slutningen af det 18. århundrede kun var 5 af de 11 len, der indbetalte direkte til rentekammeret, og 50 år senere var det kun 3. Amtstue-regnskaberne viser desuden, at intet len valgte at lade nogle pengeskatter gå via amtstuen og andre via rentekammeret, således som man kan få indtryk af ud fra afhandlingen. Der var tale om et entydigt enten-eller. Det fremgår heller ikke af afhandlingen, om lenene kunne vælge frit mellem betalingsmåden – i så fald tyder det ikke på, at den likviditetsfordel, der omtales i afhandlingen, har spillet nogen større rolle – eller om der var tale om en speciel kongelig nåde i hvert enkelt tilfælde og dermed en afvigelse fra de generelle bestemmelser i 1671-privilegierne.

Konklusion

På trods af de indvendinger, der er rejst mod afhandlingen ovenfor, er der som helhed tale om et grundigt administrationshistorisk arbejde, der både med hensyn til kildeanvendelse og i gennemgang af ældre litteratur vidner om en stor arbejdsindsats og om stor indsigt i de ofte indviklede og usædvanlige beslutningsveje, der blev brugt i denne del af den danske administration.